

FINALNI UZROK EVOLUCIJE INSTITUCIJA

Željko Ivanković

*Doktor filozofije/političke ekonomije,
glavni urednik časopisa "Banka"*

I. Uvod

Članak prikazuje i komentira dvije knjige: *Violence and Social Orders (Nasilje i društveni poreci)* Douglasa C. Northa, Barryja R. Weingasta i Johna J. Walisa (Cambridge University Press, 2009, dalje u tekstu – NWW, 2009) te knjigu Francisa Fukuyame *The Origins of Political Order (Ishodišta političkog poretka)* (Farrar, Straus and Giroux, 2011). Obje se knjige bave nastankom i obilježjima političkog, društvenog i ekonomskog poretka, a posebno mjesto u oba istraživanja zauzima tradicionalno pitanje uzroka povijesnih promjena.

NWW u tom su pogledu posve eksplicitni. Već u prvoj rečenici Predgovora autori ističu da su u njihovu fokusu "veće društvene promjene" (NWW, 2009: xi), a na samom početku prvog poglavlja svoj zadatak predstavljaju i kao zadatak društvenih znanosti uopće, "da objasne obilježja koja karakteriziraju dostignuća pojedinih društava tijekom vremena, među ostalim radikalni jaz u blagostanju između bogatih i siromašnih zemalja te razlike u oblicima političkog organiziranja, vjerovanja i društvenih struktura koje proizvode te varijacije

u rezultatima" (NWW, 2009: 1). I jedna i druga ambicija, dakle usredotočenost na povijesne promjene i pokušaj da se istraže uzroci razlika između društvenih i povijesnih poredaka, sintetizirane su u podnaslovu knjige koji glasi: *A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History (Konceptualni okvir za tumačenje zabilježene ljudske povijesti)*.

Kao i na samom početku knjige tako i u cijeloj opsežnoj studiji NWW nebrojeno puta ponavljaju svoje osnovne teme i teze, nastojeći ih udomačiti i učiniti upotrebljivim u različitim kontekstima, s ciljem da oblikuju jednu shemu međusobno povezanih pojmova i principa, jedan algoritam, dakle idejni stroj koji odgovara na pitanja razvoja ekonomskih i političkih poredaka i uzroka razlika među njima.

Fukuyamin je pristup donekle drukčiji. Prije svega, knjiga pokriva razdoblje do Francuske revolucije, a u povijest ide i dublje od NWW, u vrijeme prije pojave čovjeka. (Podnaslov knjige glasi – *From Prehuman Times to the French Revolution*.) Sljedeća knjiga bavit će se modernom poviješću. Vrlo je očito da je u tom

istraživanju važna kronologija. Svrha je knjige, piše Fukuyama (str. 15-16), da ispunji svojevrsnu povijesnu prazninu podastirući podatke o porijeklu osnovnih političkih institucija u društvima koja su ih dosad uzimala zdravo za gotovo. U dugim poglavljima koja dominiraju knjigom Fukuyama opisuje kinesku i indijsku povijest, ali i obilježja zajednice primata za koje se pretpostavlja da su prethodili ljudskom društvu, s očitim ciljem da porijeklo *države, vladavine zakona* i *odgovorne vlade* nađe u povijesti prije Grčke i Rima, dakle prije Zapada.

Fukuyama se međutim suočio i s ograničenjem svojega pristupa. Iako nastoji kroz povijest, i širom svijeta, slijediti nastanak i transformacije triju spomenutih političkih institucija, na nizu mjesta u knjizi zaključuje da iz obilja materijala nije moguće izvesti adekvatne generalizacije: "Ljudska su društva toliko divergentna da je vrlo teško izvesti istinski univerzalnu generalizaciju iz komparativnih studija kultura" (str. 51, str. 183). A upravo to NWW imaju kao svoj praktički jedini, ili barem glavni cilj.

I.1. Metodološke razlike

Pojednostavljajući, moglo bi se reći da se NWW u svom istraživanju oslanjaju na društvenu teoriju (politologiju, ekonomiku, filozofiju, sociologiju), čiju adekvatnost testiraju na empirijskom materijalu, dok se Fukuyama orijentirao na empiriju iz koje izvodi zaključke koje i sam relativizira. Premda pojednostavljena, ta je distinkcija okosnica ovog osvrta jer je se može prepoznati i u drugim izvanjskim razlikama tih dva-ju istraživanja.

Oba su se istraživanja suočila s dva problema, s obiljem materijala koji nudi ljudska povijest i s njegovim raznovr-

snim i interdisciplinarnim tumačenjem. Obje su knjige izrazito opsežne i obje nude golemu bibliografiju iz svih područja koja mogu imati bilo kakve veze s njihovom temom, od biologije do filozofije, ekonomije, povijesti, sociologije i – naravno – političke znanosti. Već u *Predgovoru* (str. xi) NWW ističu da je "svako objašnjenje većih društvenih promjena" nužno interdisciplinarno. NWW sitnim su slovima ispisali gotovo tri stotine stranica, a samo prvi dio Fukuyamina istraživanja obaseže gotovo šesto stranica (nešto krupnijim pismom). Gotovo tisuću stranica u samo dvije knjige, koje pak komentiraju i u referencama upućuju na brojne teorije ispisane na desecima i stotinama tisuća stranica u drugim radovima, neizbježno nameće heretičku ideju da tumačenja društvenih i povijesnih promjena ima gotovo koliko i istraživača, da sve prolazi (*anything goes*) te da još dvije teorije ne mijenjaju puno, odnosno ne mogu donijeti nikakav osobit teorijski pomak.

S tom očiglednom mogućnošću, koja je, naravno, prepreka otvoreno iskazanoj ambiciji u objema knjigama da njihovo tumačenje društvenih promjena i razvoja političkih poredaka bude supstancijalno, autori se hvataju u koštac na različite načine. Iako – kao što je rečeno – zaključuje kako je generalizacija praktički nemoguća, Fukuyama već na 22. stranici jasno deklarira: "Ukupni okvir za razumijevanje političkog razvoja koji je ovdje prezentiran vrlo je sličan biološkoj evoluciji." Poslije ćemo pokazati da Fukuyama zapravo svodi, ili barem nastoji svesti, politički život na biološki život: za svu silu činjenica koje je iskopao i teorija koje je konzultirao nastoji, kad god može, naći objašnjenje u biologiji primata. Na primjer, jedna od okosnica Hegelova tumačenja društvenih od-

nosa i povijesnih promjena jest borba za ugled, priznanje (*struggle for recognition*). Fukuyama međutim zaključuje da i ona “ima biološke korijene”, da je genetski kodirana: zajednica čimpanza jednako se natječe za status kao i ljudi (str. 39).

NWW također uzimaju u obzir čovjekova biološka ograničenja. U ranom razdoblju povijesti, pišu, ljudi su živjeli u zajednicama od 25 do 150 pojedinaca jer je to broj koji kapacitet ljudskog mozga može procesuirati na način da svatko sa svakim ima osobni odnos (Dunbar, 1996; Dunbar, 2011). I danas svaki pojedinac kontaktira s određenim većim ili manjim krugom ljudi s kojima ima izravne relacije,¹ ali to biološko ograničenje – koje, usput, spominje i Fukuyama – izravno utječe samo na oblikovanje egalitarnih zajednica. Fukuyama nastoji objasniti sve (fenomene ljudskog društva), i to sve nastoji objasniti biologijom. NWW ne nastoje objasniti sve, nego samo oblike i (donekle) uzroke povijesnih, ekonomskih, političkih i društvenih promjena. Doseg biologije u njihovom objašnjenju ograničen, a svoje mjesto imaju i tradicije razvijene unutar drugih disciplina.

U sljedeća dva dijela ovog osvrta prikazat ćemo sadržaj knjiga *Violence and Social Orders* i *The Origins of Political Order*, a na kraju ćemo se još jednom posvetiti uočenim razlikama u metodi. Ponovimo: konceptualni vs. empirijski pristup, uloga bioloških ograničenja u formiranju humane zajednice, te sinteza društvenih teorija vs. redukcija društvenih teorija na biologiju. Uvjereni

¹ Ostaje da se vidi je li razvoj IT-a, interneta i servisa kao što su Facebook i LinkedIn omogućio da se to ograničenje ljudskog mozga prevlada.

smo da su te razlike posljedica teškoća što ih obje knjige imaju s pojmom *uzroka*, u ovom slučaju uzroka povijesnih promjena, a koje rješavaju svaka na svoj način. U četvrtom dijelu osvrta posvetit ćemo se pojmovima uzroka i uzročnosti te kakva je njihova uloga u teoriji biologije i teoriji društvene evolucije. Raspravit ćemo pitanje da li uzrok uvijek vremenski prethodi posljedici ili ispunjenje neke svrhe također može biti uzrok promjene društvenog poretka. Fukuyama, na primjer, inzistira na kronologiji. Osvrt ćemo završiti kratkim zaključkom.

II. Institucionalno tumačenje ekonomske povijesti

Sva trojica autora knjige *Violence and Social Orders* dobar su dio svojih karijera posvetili tzv. institucionalnoj ekonomici, a Douglass North – najslavniji među njima i dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiku 1993. godine – jedan je od sinonima tzv. *nove* institucionalne ekonomike (NIE). *Violence and Social Orders* je dakle knjiga koja pripada institucionalnoj ekonomici. Riječ je o disciplini koja – najjednostavnije rečeno – proučava “društveni razvitak i ulogu institucija u oblikovanju ekonomskog ponašanja” (Wikipedia). To je još jedan način da se kaže ono što su NWW istaknuli kao svoj i zadatak svih društvenih znanosti (vidi citat u drugom paragrafu gore). U drugim formulacijama institucionalna ekonomika izučava utjecaj političkog sustava i društvenih normi na ekonomske rezultate, ali i obratno, utjecaj ekonomskih performansi (na primjer rasta GDP-a) na promjenu političkih ili čak i socio-kulturnih obilježja neke zajednice. Institucionalizam dakle proučava međusobnu ovisnost ekonomske i socio-političke sfere te kako i koliko promjene u jednom području izazivaju promjene u

drugom području. Institucionalna ekonomika proučava ekonomsku, društvenu i političku povijest.

Od svojeg početka prije stotinjak godina² do danas institucionalna ekonomika formira se u opoziciji, ali i u ovisnosti o neoklasičnoj ekonomici u čijem sklopu nema mjesta institucijama ni razlikama među pojedinim društvima i povijesnim razdobljima.³ Prema neoklasičnoj paradigmi, koju institucionalna ekonomika nastoji prevladati, ekonomske su zakonitosti analogne prirodnim zakonima, neovisne o obilježjima sredine u kojoj funkcioniraju. Uvjerenje o postojanju ekonomskih zakona koji vrijede za sva vremena i u svim situacijama (na primjer zakon ponude i potražnje) sveprisutno je. Mnogi najznačajniji institucionalni ekonomisti, pa i sam Douglass North, teško uspijevaju iskoračiti iz neoklasičnih ograničenja (Franičević, 2003).

Nova institucionalna ekonomika razvila se u posljednjih pedesetak godina, oslanjajući se inicijalno na ekonomiku vlasničkih prava kao temeljnu društvenu instituciju s kojom se nastoje dovesti u vezu sve druge institucije. Rane analize formiranja i evolucije vlasničkih prava

pretpostavljale su da institucionalna rješenja slijede liniju povećanja efikasnosti, čime su još ostajale unutar neoklasičnog teritorija (Demsetz, 1967). Naravno, postavilo se pitanje zašto su neke zemlje uspješne u oblikovanju efikasnog tržišta, a druge nisu. Prema jednom tumačenju, riječ je o stranputicama s kojih će se vratiti na neizbježan put ekonomskog napretka, a prema drugom riječ je o slijepim ulicama u koje su te zemlje nepovratno zalutale donoseći krive odluke (*path dependency* – ovisnost o prijašnjem putu). Pretpostavka za prevladavanje neoklasične paradigme stvorena je tek kad je doveden u pitanje sam pojam efikasnosti, odnosno “kako ga društvo računa” (Merrill, 2002).

Nekoć marginalna tema, uloga institucija u ekonomskom razvitku postala je u posljednjih deset-petnaest godina jedno od najpopularnijih područja istraživanja (Chang, 2011). Poticaji za to bili su, među ostalima, pad Berlinskog zida i tranzicija iz socijalizma u demokraciju i tržišno organiziranu ekonomiju. Utoliko je šteta što institucionalna ekonomika u Hrvatskoj nije snažnije afirmirana, osobito s obzirom na tradiciju proučavanja političke ekonomije (iako u razmjerno rigidnom i ideologiziranom obliku) te na iskustvo tranzicije koja – možda upravo zato što su institucionalna istraživanja rijetka – još čeka da postane predmet dubokih i cjelovitih opservacija.

II.1. Razdoblja i institucije

Rad na knjizi *Violence and Social Orders*, ističu autori, trajao je više od deset godina, no zapravo je institucijama North posvetio cijelu svoju karijeru. U ključnoj knjizi, *Institucije, institucionalna promjena i ekonomska uspješnost* (North, 2003), čije je prvo izdanje objavljeno 1990, a hrvatski prijevod deset godina nakon

² Prvim institucionalnim ekonomistima smatraju se sociolog Thorsten Veblen i istraživač pravnih normi John R. Commons.

³ Ukupni teorijski razvitak, čiji je nerijetko otvoreno deklarirani cilj prevladavanje neoklasične paradigme (ili njezino utemeljenje u institucionalnoj ekonomici), dao je niz slavni ekonomista od kojih su mnogi bili kandidati za Nobelovu nagradu ili su je čak dobili: Ronald Coase, Armen Alchian, Harold Demsetz, George Stigler, Gary Becker, Oliver Williamson, Joseph Stiglitz, Kenneth Arrow, Elinor Ostrom, Richard Epstein, James Buchanan, Robert Ellickson, Richard Posner...

što je autor 1993. godine dobio Nobelovu nagradu, te u nizu predavanja i članka North zaključuje da ni nova institucionalna ekonomika nije u stanju ponuditi puno više od inicijalnih uporišta za razumijevanje nastanka i evolucije institucija koje reguliraju pristup, upotrebu i razmjenu ekonomskih resursa.

U odnosu na prijašnja istraživanja *Violence and Social Orders* donosi novost: u središte je stavljeno pitanje kako se pojedina društva suočavaju s problemom nasilja. U tom se smislu povijest, prema autorima, dijeli na tri razdoblja: (1) prije formiranja države, kad ljudi žive u lovačkim i skupljačkim egalitarnim zajednicama od 25 do 150 pojedinaca; (2) društva ograničenog pristupa, tzv. prirodne države (*natural states*); (3) društva otvorenog pristupa.

Nije sasvim korektno reći da NWW inzistiraju na sukcesivnim povijesnim razdobljima. U vrijeme kad je čovjek živio u lovačkim i skupljačkim zajednicama (1), nije bilo kompeticije za resurse na načelima koja omogućavaju trajne impersonalne institucije u društvima otvorenog pristupa (3), pa u tom smislu te zajednice zaista prethode suvremenom društvu. S druge strane, i danas svaki pojedinac kontaktira s određenim većim ili manjim krugom ljudi s kojima ima egalitarne relacije, analogne onima iz razdoblja prije nastanka države (Dunbar, 2011). Tako se ni elementi društva ograničenog pristupa (2), odnosno prirodne države, i društva otvorenog pristupa (3)⁴ ne isključuju. NWW ističu da njihov koncept nije teleološki,

⁴ Autori nemaju teškoća s razlikovanjem države i društva, no taksonomija se prilagođava i lingvističkim zahtjevima za lakše izražavanje, pa se prirodne države i društva ograničenog pristupa upotrebljavaju naizmjenice.

čime se distanciraju od devetnaestostoljetnog shvaćanja povijesti kao progressa, premda su – prema njihovu mišljenju – do 1800. godine sve zemlje bile organizirane kao prirodne države limitiranog pristupa. Iskorak u društva otvorenog pristupa uslijedio je tek poslije.

Upadljiva je intencija cijelog prvog poglavlja knjige pokazati da su zemlje otvorenog pristupa ekonomski uspješnije nego zemlje limitiranog pristupa, a gruba granica između njih postavljena je na oko 20 000 dolara po glavi stanovnika. Autori bi htjeli da se njihov koncept čita kao analitički, a ne normativni, iako uzročnost ovdje implicite (ali ne i decidirano) ide od institucija otvorenog pristupa prema povećanju ekonomske efikasnosti, a ne obratno: obogate li se, zemlje limitiranog pristupa neće se nužno transformirati u društva zasnovana na kompeticiji i impersonalnosti.

O primitivnom društvenom poretku NWW pišu sasvim neznatno, za razliku od Fukuyame koji ishodišta političkog poretka traži u kronološkim počecima. Društva limitiranog pristupa, društva otvorenog pristupa i tranzicija između njih glavne su teme knjige.

U prirodnim državama problem nasilja rješava se tako da se kreiraju rente. Pojedinci i grupe koji se služe ili bi se mogli služiti nasilnim sredstvima motivirani su na suradnju koja im donosi više koristi nego sukobi i nasilje. Prirodne države nisu “bolesne”, one su i u povijesti i u današnjem svijetu najčešći oblik organiziranja. Većina svjetskog pučanstva, oko 85 posto, i danas živi u tzv. prirodnim državama, a samo oko 15 posto živi u društvima otvorenog pristupa. NWW razlikuju tri tipa prirodnih država: krahke (Irak, Somalija, Sudan), bazične (Egipat, nacistička Njemačka, Irak Saddama Huseina) i zrele (Meksiko, Ar-

gentina, Indija, Brazil). Uglavnom je riječ o stabilnim, ali ne statičnim porecima s obzirom na činjenicu da te države i ti poreci u svom osnovnom obliku traju stoljećima.

Analizi samog pojma nasilja i njegovih pojava oblika autori ne posvećuju onoliko pozornosti koliko sugerira naslov knjige. Ističu da valja uočiti razliku između aktivnog nasilja i prijetnje i sporadično se služe pojmom moći (*power*). Više se bave institucijama, organizacijama i drugim uobičajenim temama institucionalne ekonomike: rentama, razlikom između privilegija i prava, pitanjem jesu li pravila koja reguliraju upotrebu resursa depersonalizirana te jesu li organizacije ustrojene tako da mogu nadživjeti svoje članove (*perpetual organization*).

II.2. Organizacije

Usredotočenost na organizacije je dan je od najinteresantnijih doprinosa ove knjige, dobrim dijelom zahvaljujući činjenici da se NWW oslanjaju na epohalnu studiju povjesničara prava Ernsta Kantorowicza *The King's Two Bodies* u kojoj se detaljno istražuje porijeklo korporativne ideje u rimskom pravu, kršćanskom učenju i srednjovjekovnim raspravama o razlici između privatnog i javnog. Prema NWW, ključni je doprinos čak i Francuske revolucije afirmacija trajnih organizacija, onih koje nisu ovisne o osobnosti svojih članova i osnivača.

Broj privatnih i državnih organizacija u pojedinoj zemlji nova je varijabla koju NWW uvode u tradicionalnu političku diskusiju o tome jesu li demokracije ekonomski uspješnije od drugih društvenih poredaka (što statistika ne potvrđuje, kao ni modernističku pretpostavku da ekonomski napre-

đak uzrokuje političku decentralizaciju i demokraciju). U društvima s većim brojem privatnih korporacija, organizacija civilnog sektora i vladinih agencija – a to je obilježje društava otvorenog pristupa – ekonomski je rast u dugom roku snažniji, pišu NWW. U njima prosječan rast GDP-a u kraćim razdobljima nije na razini nekih društava ograničenog pristupa, ali ni padovi nisu tako duboki. Slijedi zaključak da su društva otvorenog pristupa zapravo stabilnija, iako su dinamičnija nego prirodne države. Važno je uočiti da NWW tezu o suprotstavljenosti tržišta i države prevladavaju afirmacijom obiju strana: što je država razvijenija, to se intenzivnije razvija i tržište, i obratno.

Za razliku od prirodnih država u društvima otvorenog pristupa organizacije i resursi upotrebljavaju se prema načelima kompeticije i impersonalnosti. Depersonaliziranost organizacija i pravila implicira javno dobro. Prema uobičajenoj definiciji, javno dobro podrazumijeva neekskluzivnost pristupa i neograničenost (nepotrošivost) resursa. U ovom slučaju, iako autori nisu uvijek deciderani, najvažnijim se javnim dobrom smatra pravo na pristup i osnivanje organizacija⁵. Korupcija je najvidljiviji oblik personalnog i limitiranog pristupa organizacijama. U društvima ograničenog pristupa politika, u liku koalicije elita, dominira nad ekonomijom.

Zasad, kao da ništa ne obećava osobito uzbudljivu knjigu, na razini reputacije njezinih autora. NWW se međutim ne ograničavaju na normativno isticanje razlika između prirodnih država i

⁵ I u ovoj se knjizi upotrebljava Northova razlika između institucija, koje su pravila, i organizacija, koje su skupine ljudi koji slijede zajednički cilj.

kompetitivnih društava jednakih šansi. Iskorak nastoje načiniti analizom tranzicije iz društva ograničenog u društvo otvorenog pristupa. Pitanje je koliko su u tome uspjeli, odnosno – preciznije – koliko su daleko dospjeli u objašnjenju tranzicije.

II.3. Tranzicija i nasilje

Načela na kojima su, prema NWW, ustrojena društva otvorenog pristupa vrlo jasno podsjećaju na školski opis liberalne demokracije, odnosno tržišne ekonomije. No standardna ekonomska znanost, drže NWW, ne zahvaća ideju da se u organizaciji društvenog poretka radi ponajprije o kontroli nasilja. Zato je transformacija jednog načina kontrole nasilja (koalicija rentijerskih elita) u drugi način (otvoreni pristup) rizičan pothvat. Zemlje koje to pokušaju nerijetko zadese reakcionarna kretanja, državni udari, povratak u autoritarizam, populizam i druge situacije u kojima poredak reguliraju privilegiji. Nije dovoljno donijeti zakone da se društvo ograničenog pristupa transformira u društvo otvorenog pristupa, kao što za demokraciju nisu dovoljni višestranački izbori. Uz formalne, prepreke mogu biti i u području neformalnih institucija (običaji, tradicija, vjerovanja, tj. očekivanja, ideologije itd). Autori su utvrdili tri pristupna uvjeta (*doorstep conditions*) da bi tranzicija u ekonomski efikasnije društvo uspjela:

- (i) Vladavina zakona, koja ograničava elite,
- (ii) Trajne organizacije (*perpetually lived organization*) u javnoj i privatnoj sferi,
- (iii) Neovisna kontrola oružanih snaga (oružane snage ne biraju same svog zapovjednika).

Treći uvjet sasvim izravno cilja na civilnu kontrolu nasilja, nasuprot kontroli društva putem nasilja. Ako pojam nasilja shvatimo dovoljno nijansirano, i prvi uvjet (i) uključuje kontrolu nasilja, jer vladavina zakona ograničava privilegirani, silom zaštićeni i limitirani pristup pojedinih društvenih skupina važnim resursima i pravima. Ovdje treba naglasiti da ispunjavanje pristupnih uvjeta ne znači da se iskoračilo iz prirodne države, nego je to tek pretpostavka za tranziciju. Prirodne su države i one u kojima su ispunjeni pristupni uvjeti.

Što onda uzrokuje tranziciju? Promjene u tranzicijskoj Europi, na primjer, bile su potaknute uspješnim zapadnim zemljama koje su bile organizirane kao društva otvorenog pristupa, ali većina zemalja istočne Europe nije se transformirala u društva otvorenog pristupa. Čak i da su uspjele, ni takva objašnjenja, kao ni *doorstep conditions*, ne daju odgovor na ključno pitanje što je (bio) onaj inicijalni, dakle kardinalni poticaj (uzrok) da se zrela prirodna država transformira u društvo otvorenog pristupa. Knjiga *Violence and Social Orders* također ne daje decidan i jasan odgovor. Zato recenzenti (Margo, 2010; Bates, 2010) ističu da je knjiga uglavnom posvećena karakterizacijama i klasifikacijama, a da nedostaju hrabriji uvidi o ponašanju pojedinih sudionika povijesti te o političkom, ekonomskom i povijesnom kauzalitetu.

U završnim paragrafima šestog poglavlja NWW nastoje pokazati da su druge teorije koje objašnjavaju transformaciju prirodnih država na Zapadu u društva otvorenog pristupa nedostatne. Primjeri su Francuska, Velika Britanija i Sjedinjene Države. NWW smatraju da ni objašnjenja koja naglašavaju ulogu ideja (prosvjetiteljstvo) i tehnološkog napretka nisu kompletna. Prihvaćaju da su ko-

lonijalna osvajanja dala značajan poticaj, jer je iza njih morala stajati logistika razvijenog administrativnog sustava u kojem funkcionira razlika između privatnog i javnog (kad je riječ o državnom uredu), no – prema njihovu mišljenju – to su pothvati još uvijek prirodnih država. Ukratko, njihova je teorija – smatraju – nužan dodatak već postojećoj analitici tranzicije u demokraciju.

A svoju teoriju NWW formuliraju u diskusiji s ovim dvjema tezama: (a) da poticaj za tranziciju dolazi iz masa; (b) da uspostava *checks and balances* još ne omogućava otvoreni pristup. Teza (a) detaljno je razrađena u knjizi *Economic origins of dictatorship and democracy* Acemoglua i Robinsona iz 2006. godine. U izrazito discipliniranoj i formaliziranoj analizi, koja se drži definicija, ali je obojačena i povijesnim primjerima, Acemoglu i Robinson pretpostavljaju da su elite *prisiljene* pristati na zahtjev koji dolazi iz masa da otvore prostor političke moći i onima koji ne pripadaju njihovu krugu, što omogućuje tranziciju u razvijenu demokraciju. Mase mogu imati stanovitu ulogu u poticanju tranzicije, slažu se NWW, ali to nije dovoljno. One često zahtijevaju puku preraspodjelu renti. Da bi se tranzicija dogodila, ipak je nužno da uz poticaj iz masa i elite nađu svoj interes u transformaciji u društvo otvorenog pristupa. Dodatno, inicijativa koja dolazi iz masa ima oblik prijetnje nasiljem, pa je pitanje pod kojim se uvjetima ta prijetnja nasiljem transformira u inicijativu za formiranje društva u kojem se nasilje kontrolira nenasilnim sredstvima, otvorenim pristupom i fer kompeticijom (Gauri, Woolcock, Desai, 2011: 18).

Slično je i s podvrgavanjem elita vladavini zakona i ograničenjem njihove samovolje (uvjet (ii)). Jedno je od rješenja podjela i međusobna kontrola vlasti

(*checks and balances*), čiji su zagovornici bili i prvi moderni demokrati, američki tzv. *founding fathers*. Ideju o slobodnom osnivanju stranaka i korporacija smatrali su opasnom za održavanje krhke ravnoteže. Prema NWW, društvo otvorenog pristupa uspijeva kontrolirati nasilje i osigurati stabilnost upravo zahvaljujući instituciji prava na slobodno osnivanje organizacija. Intrigantna ideja prema kojoj se nasilje kontrolira otvorenim pristupom, a ne podjelom moći nije – na žalost – dovoljno razrađena u knjizi. Isto tako ostaje neodgovoreno što je uzrok transformacije društva suspregnutog uravnoteženog nasilja u društvo u kojem pristup nasilnim sredstvima ima sekundarno značenje. Možda je riječ o tome da nije dovoljno razrađen pojam nasilja, posebno kad je riječ o nasilju u kontroli pristupa resursima.

III. Fukuyamina teorija

U knjizi *The Origins of Political Order* Fukuyama se desetak puta referira na Northa, nešto rjeđe na Wallisa i Weingasta, a dvaput se osvrće i na *Violence and Social Orders*. U poglavlju 21 (*Stationary Bandits*) Fukuyama u bilješci broj 27 spominje *doorstep conditions* trojice autora (str. 316) i izravno dovodi u pitanje suvislost njihove ključne teorijske analize. U samoj bilješci (otisnutoj na kraju knjige na str. 519) Fukuyama piše da suvremena Kina ispunjava sva tri preduvjeta za demokratizaciju što ih navode trojica autora: civilnu kontrolu nad vojskom, vladavinu zakona za elite, te da ima trajne organizacije. Naravno, u rečenici na koju se bilješka 27 odnosi (str. 316) Fukuyama doslovno piše: “U Narodnoj Republici Kini danas niti ima vladavine zakona u konstitutivnom smislu niti je vlasništvo potpuno sigurno, ali ona ima dovoljno dobra vlasnička

prava da podupru izuzetan gospodarski rast.” Ima li dakle u Kini vladavine zakona ili nema? Nedorečenost je očigledna, ali svih gotovo 600 stranica knjige ispunjeno je sličnim površnim, a ponekad i kontradiktornim referencama.

To ne znači da se knjizi može poreći svaka vrijednost. U njoj se istražuje porijeklo triju političkih institucija: države, vladavine zakona i odgovorne vlade (*accountable government*). Država je, ustvrdio je Fukuyama, nastala u Kini, vladavina zakona ima svoje porijeklo u religiji, odnosno u ograničenjima koja religija postavlja državnoj vlasti, prvo u Indiji, ali i na Zapadu. To je najzanimljivija teza knjige, ta tvrdnja da religijski principi ograničavaju samovolju vlastodržca. Upravo je to – tvrdi autor – povijesni izvor i današnjeg uređenja u najvećoj demokraciji na svijetu, indijskoj, koja je na neki način dakle i najstarija demokracija na svijetu. Nedostatak demokratske tradicije u Kini posljedica je beznačajne uloge religije u povijesnoj organizaciji zajednice. Religija koja ograničava državnu vlast ipak nije bila dovoljna da u Indiji nastane odgovorna vlada, nego se to dogodilo na Zapadu.

Pri pisanju autor je očigledno konzultirao enormnu količinu literature, ali knjiga ponekad izgleda kao da je sastavljena od nedovoljno povezanih i sintetiziranih bilješki čitača. Zato je nije lako ocijeniti. Fukuyama često odluta u silne digresije, čini se da jednom govori jedno, a drugi put nešto suprotno, no uvijek je moguće da je negdje u nekoj od tih svojih bilježaka ideje i uvide ipak posredno povezoao.

III.1. “Hobbesovska pogreška”

Metoda obrade materijala u knjizi *The Origins of Political Orders* najbolje se može rekonstruirati na primjerima

u kojima autor svoj pristup suprotstavlja pristupu drugih istraživača i teoretičara. Na samom početku drugog poglavlja Fukuyama kritizira Hobbesa, Rousseaua i Lockeja zbog pretpostavke da u tzv. prirodnom stanju ljudi žive kao pojedinci: “Možemo to nazvati hobbesovskom pogreškom, ideju da su ljudi od iskona (*primordially*) individue i da u društvo stupaju u kasnijoj fazi svoga razvitka samo kao ishod racionalne kalkulacije da je socijalna kooperacija najbolji način da postignu svoje individualne ciljeve. Pretpostavka o iskonskom individualizmu potaknula je shvaćanje o pravima koje je sadržano u američkoj Deklaraciji o neovisnosti... Međutim tijekom povijesti nije se razvila društvenost, nego individualizam” (str. 29).

Samo stranicu prije Fukuyama zaključuje, pozivajući se na eksplicitan citat iz Rousseaua, da kod Hobbesa i Rousseaua (a valjda i kod Lockeja) “nije riječ o istraživanju historijske istine, nego o pukom hipotetičkom i uvjetnom razmišljanju podešenom da se otkrije priroda stvari, a ne njihova stvarna historija” (str. 28). Slično zapažanje, da metoda kojom se koriste teoretičari društvenog ugovora nije usmjerena na otkrivanje historijskog porijekla države, nego da oni “prije svega nastoje shvatiti osnovu legitimiteta vlade”, iznosi se i na str. 82. Uoliko primjedba o kronološkom primatu društvenosti pred individualizmom gubi smisao.

Zaključak je očigledan: spor (ili nesporazum) s Hobbesom, Rousseauom i Lockeom primarno se svodi na neslaganje oko metode/pristupa zajedničkom predmetu istraživanja – porijeklu i prirodi države. Pretpostavka o iskonskom individualizmu sastavnica je misaonog eksperimenta kojim Hobbes, Locke i Rousseau nastoje razotkriti/analizirati

državu kao racionalni konstrukt – društveni ugovor. Fukuyamin prigovor da ideja o iskonskom individualizmu ne odgovara historijskoj istini te da proizvod ljudske povijesti nije društvenost, nego individualizam ima težinu samo kao dio njegove, drukčije metode kojom nastoji otkriti porijeklo države.

U zaključnom dijelu ovog osvrta posvetit ćemo se tim dvjema metodama: Fukuyama se fokusira na istraživanje historijskog slijeda u razvoju političkog poretka, dok teoretičari društvenog ugovora te institucionalni ekonomisti (a i drugi) sebi postavljaju pitanje unutrašnje logike u razvoju institucija.

IV. Evolucija institucija

Za razliku od *Violence and Social Orders*, čiji autori dobar dio studije nastoje – s više ili manje uspjeha – primijeniti ključne pojmove i istaknuti nekoliko obrazaca koje uočavaju u političko-ekonomskom životu, teško je vidjeti discipliniranost i konzistentnost u Fukuyaminu istraživanju, iako i na početku i na kraju knjige prezentira svu teorijsku aparaturu koju je konzultirao, kojom se poslužio, ali koju je nerijetko i odbacivao kao neadekvatnu za sve fenomene koje je nastojao objasniti. Ipak, na 22. stranici Fukuyama eksplicira da je njegov okvir za razumijevanje političkog razvitka sličan biološkoj evoluciji.

Što to točno znači autor – kao što se moglo i očekivati – nije objasnio, osim što je gotovo u istom dahu istaknuo i važne razlike između evolucije institucija i biološke evolucije: ljudske su institucije predmet svjesnog dizajna i hotimičnog izbora (tu Fukuyama kratko diskutira s Hayekom); prenose se putem kulturne razmjene (mogu se prenijeti u toku jedne generacije); ispunjene su intrinzičnim vrijednostima i ljudi od njih

teško odustaju (str. 23). I na kraju knjige (str. 446-447) Fukuyama na sličan način opisuje razlike između biološke evolucije i evolucije političkih poredaka, ali ih drukčije sistematizira. Ta nedosljednost nije nevažna. Na kraju knjige kao ključna razlika ističe se to što u prirodi evoluiraju geni, a u ljudskom društvu institucije, ali Fukuyama nije objasnio podrazumijeva li pod institucijama norme (pravila) ili organizacije, ili oboje. To je jedno od prvih pitanja teorije o evoluciji institucija: što evoluiraju, što variraju i biva selektirano, a koja obilježja tijekom promjena bivaju zadržana?⁶

Pretpostavka je dakle da se u knjizi evolucija institucija (što god one bile) shvaća analogno evoluciji gena, s varijacijama, selekcijom i zadržavanjem kao osnovnim mehanizmima. Međutim to nije tako: veza između institucija i biologije kod Fukuyame je kudikamo direktnija. Politički poredak i njegova evolucija zapravo su zapisani u genima i to je taj “ukupni okvir za razumijevanje političkog razvoja” koji ova knjiga nastoji afirmirati. Riječ je dakle o jednoj sociobiologiji, a ne o teoriji evolucije institucija. Politički je život biološki život, odnosno može se svesti na biološke odrednice. Političke uloge janjičara u Otomanskom Carstvu i eunuha u Kini determinirane su njihovom biološkom situacijom: prvi su odvojeni od obitelji, drugi nemaju mogućnost reprodukcije. I celibat ima sličnu ulogu, da održi depersonalizirane odnose unutar crkvene organizacije.

Cijeli niz sličnih uvida, bilo da im je porijeklo u biologiji ili u nekoj drugoj disciplini, čini knjigu zanimljivom i inspirativnom. No Fukuyama izvodi i

⁶ *Cambridge Journal of Institutional Economics* izdao je u srpnju 2011. godine specijalno izdanje pod naslovom: Evolucija institucija.

generalne zaključke: “Razvitak politike utemeljen je u biologiji” (str. 45), čineći to bez imalo znanstvenog opreza. Ilustrativan je naime za cijelu ovu temu o odnosu biologije, teorije evolucije i institucija način na koji Fukuyama argumentira svoje tvrdnje i podupire njihovu uvjerljivost. Zaključak da je politički razvoj utemeljen u biologiji on argumentira uvidom da su vrlo udaljena društva probleme rješavala na izrazito slične načine. Na primjer, vlade u Kini, Europi i Južnoj Aziji uvele su monopol na sol u vrijeme kad među njima nije bilo kulturnih kontakata (str. 45).

Naravno, sasvim je moguće da su slični kulturni i politički obrasci, pa čak i monopol na sol, izraz čovjekove biološke prirode. Tu mogućnost nije lako opovrgnuti (Pagano, 2011) niti je intencija ovog osvrta da se ta hipoteza *a priori* odbaci. Stvar je u tome da ona treba biti čvršće argumentirana nego kod Fukuyame. Postavlja se naime pitanje: što je s onim vladama koje nisu uvele monopol na sol? Je li riječ o nekoj drugoj biološkoj vrsti? Ili su imale dovoljno soli? Ili nisu imale dovoljno “administrativnih kapaciteta” da uvedu i provedu monopol na sol? Postoji dakle mogućnost da je uvođenje monopola na sol posljedica nekog drugog, čak i vidljivijeg uzroka, a stvar je metode da se taj uzrok identificira, provjeri i potvrdi.

IV.1. Materijalni i finalni uzrok nastanka institucija

U nekoliko paragrafa do kraja ovog prikaza kratko ćemo se pozabaviti pitanjem uzroka političkog uređenja i političkih promjena. Nekoliko je razloga za to: na početku osvrta rekli smo da su recenzenti ukazali na zanemarivanje pitanja kauzaliteta u knjizi *Violence and Social Orders*; zatim, jedna je od glavnih

diskusija unutar institucionalne ekonomike pitanje složenih uzročno-posljedičnih veza između institucija (normi) i tehnoloških obilježja resursa, odnosno između institucija (među kojima su i političke institucije) i gospodarskog rasta; teorija evolucije institucija gotovo je sva usredotočena na pitanje uzroka institucionalnih promjena; ni Fukuyama, kao što će se vidjeti, nije mogao izbjeći diskusiju o uzrocima i – uostalom – kao što kaže Aristotel, želi li se otkriti priroda stvari, moraju se istraživati njihovi uzroci.

Aristotel, kad je već spomenut, razlikuje četiri uzroka, no mi ćemo se ovdje usredotočiti na finalni (svršni) uzrok i djelatni uzrok političkog poretka. Dobar šlagvort daje sam Fukuyama komentirajući teoriju o državi kao društvenom ugovoru: “Teoretičari društvenog ugovora kao što su Hobbes, Locke i Rousseau ne pokušavaju primarno dati historijske podatke o tome kako nastaje država. Oni prije svega nastoje shvatiti osnovu legitimiteta vlade. Svejedno, i dalje je vrijedno raspraviti je li država nastala kao eksplicitni sporazum pripadnika plemena da uspostave centralni autoritet” (Fukuyama, 2011: 82).

Ako je država nastala kao društveni ugovor, zaključuje Fukuyama, to znači da su u nekom trenutku u povijesti plemenske grupe slobodnom voljom odlučile prenijeti na nekog pojedinca pravo (*power*) da vlada. Teško je vjerovati da je država nastala iz ekonomskih motiva da se zaštititi privatno vlasništvo, kao što pretpostavljaju teoretičari društvenog ugovora.⁷ Plemenska su društva egali-

⁷ Riječ je o pretpostavci koju Fukuyama pronalazi kod spomenutih ranih teoretičara društvenog ugovora, ali to je temeljna ideja i, primjerice, Nozicka u *Anarchy, State and Utopia*, dakle duboko u 20. stoljeću.

tarna, tvrdi, pozivajući se na antropološka i historijska istraživanja. To bi trebalo značiti da razlog sklapanja društvenog ugovora nije mogao biti zaštita privatnog vlasništva, iako slijed tog zaključivanja nije posve jasan. Zato se, prema Fukuyami, delegiranje autoriteta nekom vladaru moglo dogoditi samo u okolnostima ekstremne prijetnje, ako je zajednica na udaru osvajača ili je izložena epidemiji. Republika je izabrala diktatora kad je Hanibal zaprijetio Rimu, piše Fukuyama, i dodaje ključnu rečenicu u svojoj kratkoj diskusiji: Ali to znači da je “društveni ugovor *djelatni*, a ne *svršni* uzrok [nastanka države]” (Fukuyama, 2011: 83, kurziv moj).

Prethodni decidirani zaključak ponovo nije korektan. Ako se i prihvati da je društveni ugovor *djelatni* uzrok nastanka države, to ne eliminira društveni ugovor i kao *svršni* uzrok. Na ovome mjestu eksplicite, ali u cijeloj knjizi implicite, Fukuyama *svršni* uzrok ne prihvaća kao relevantan za objašnjenje fenomena koje istražuje. Kad kaže uzrok, za Fukuyamu to može biti samo nešto što kronološki prethodi posljedici i “materijalno” je proizvede. To je ta razlika u metodi i osnova njegova kritiziranja ne samo teoretičara društvenog ugovora nego i Webera, Marxa, Hayeka, Northa i mnogih drugih.

Jedna od brojnih pogrešaka koje je pronašao kod Marxa bila je tvrdnja da je kapitalizam sveo obiteljske odnose na novčane odnose. Fukuyama pronalazi da je novčani odnos između roditelja i potomaka prethodio kapitalizmu. To, daka-ko, ne eliminira kapitalizam kao finalni uzrok promjena u obitelji, ali Fukuyama tu mogućnost ne reflektira. Kad je riječ o Weberu, nije protestantska etika temelj kapitalizma: individualizam, kao ključna sastavnica kapitalizma, prethodi prote-

stantizmu, kaže Fukuyama. Ovdje se ponovo ne prihvaća mogućnost rekurzivne (povratne) kauzalnosti. Sličan je slučaj i s kritikom Hayeka, prema kojem zakon nastaje iz spontanog običajnog prava, za što je primjer anglosaksonski *common law*. Fukuyama međutim inzistira na tome da je *prvo* dvor učvrstio svoju državnu vlast, a *tek je onda* kodificiran *common law*, i to ona verzija običajnog prava koja je dominirala na dvoru. Drugim riječima, država je *djelatni* (materijalni) uzrok nastanka *common lawa* (poglavlje 17).

IV.2. Evolucija institucija i njihov uzrok

Fukuyama nije jedini koji poriče da je finalni uzrok uopće realan uzrok stvari (Cameron, 2003). Dapače, to je mišljenje prevladavajuće. Ironizirao ga je i Voltaire u *Candideu*: trava je ovdje da je krava pase. Ipak, teško je zanemariti svrhu s kojom se neka aktivnost poduzima. Aristotelov je primjer umjetnik, a svrha – da izradi skulpturu – glavni je pokretač njegove aktivnosti: svrha je puno važniji uzrok nego pravila (vještine) koja umjetnik slijedi, a koja su *djelatni* uzrok aktivnosti. Postojanje finalnog uzroka kod svjesne individualne aktivnosti još i prolazi, no kudikamo ga je teže identificirati kod kolektivnih kreacija kao što je politički poredak. Logično je pitanje zašto ima toliko različitih političkih pore-daka ako im je svrha više-manje ista, na primjer mir i blagostanje. Svejedno, kod Aristotela finalni uzrok ima primat pred *djelatnim* čak i kad je riječ o prirodi. Njegov su primjer iz *Fizike* zubi koje je upravo svrha učinila takvima kakvi jesu: prednji su zubi oštri da bi mogli trgati hranu, a stražnji tupi da bi hranu mogli žvakati. Da nije tako, kaže Aristotel, životinja ne bi preživjela, no kao i u slučaju razvoja političkih pore-daka to ponov-

no nije potpuno objašnjenje. Svrha ne objašnjava varijacije: zašto ima toliko životinjskih vrsta, i to na istom teritoriju, ako sve imaju istu svrhu, da prežive.

Pokušaji primjene Darwinove teorije evolucije na istraživanje razvoja institucija ozbiljno se posvećuju ovim pitanjima: odakle potječu varijacije (među genima kao i među institucijama) i kako funkcionira mehanizam selekcije, kako selekcije gena tako i institucija.

Upravo je selekcija onaj mehanizam koji omogućava da uzročno-posljedična veza, koja u obzir uzima i finalni uzrok, izgleda uvjerljivo (Stoelhorst, 2008). Ona osigurava tzv. povratnu uzročnost, odnosno funkcionalno objašnjenje promjena, tj. finalni uzrok postaje uvjerljiv upravo zahvaljujući mehanizmu selekcije.

Najpoznatiji je primjer povratne uzročnosti odnos između političkih i ekonomskih institucija. To je, uz ostalo, i jedno od temeljnih pitanja institucionalne ekonomike: oblikuju li institucije, na primjer političke institucije, način ekonomskog života ili – obratno – “materijalna baza” određuje političku “nadgradnju”? To se pitanje proteže od vrha do dna: uzrokuje li kapitalizam pojavu demokracije ili demokratske slobode potiču razvitak tržišne ekonomije; uzrokuje li oblik vlasništva način (tehnologiju) upotrebe resursa ili karakter resursa uzrokuje oblik vlasništva?

Uključivanje mehanizma selekcije u analizu omogućava funkcioniranje povratne logike: u ime finalnog uzroka, opstanka, oblik vlasništva prilagođava se tehnološkim obilježjima proizvodnje, i obratno, vlasnici biraju tehnologiju, odnosno resurse s takvim obilježjima koja im omogućuju ispunjavanje svrhe njihova pothvata. Selekcija dakle ne isključu-

je i svjesno, hotimično djelovanje; riječ je o *a posteriori* uočavanju logičnosti, no time se ne gubi uvjerljivost. Tako proces selekcije, koji uključuje finalni uzrok, preživljavanje, omogućuje da uzročnost funkcionira u oba smjera. Mehanizmi-ma koji uzrokuju varijacije u biološkom svijetu nastoji se objasniti i različitost organizacija u društvu.

Ambicija je na kraju da se identificiraju obrasci koji analogno funkcioniraju u biološkom i humanom svijetu. Riječ je o algoritmima optimizacije koji objašnjavaju adaptaciju i organizama i organizacija (institucija) u danoj okolini. Nije dakle riječ, kao kod Fukuyame, o tome da biologija izravno određuje političke oblike. Riječ je o provjeri vrijede li obrasci koji su ustanovljeni u evoluciji u biološkom svijetu u objašnjavanju promjena u institucionalnom svijetu. Na taj način evolucija dobiva ontološki status, iznad prirodnih i društvenih znanosti (Beinhocker, 2011).

V. Zaključak

Tako je, na kraju, pažljiva analiza nedosljednosti i nedorečenosti u Fukuyaminoj knjizi *The Origins of Political Order* otvorila put uključivanju evolucijske teorije u objašnjenje “velikih društvenih promjena”. Opisali smo prije svega razlike u metodi u dvjema knjigama: konceptualni vs. empirijski pristup; logika vs. kronologija razvitka institucija; ograničena uloga bioloških obilježja u formiranju humane zajednice vs. redukcija političkog života na biologiju. Nastojali smo pokazati da u osnovi tih razlika leži razlika u shvaćanju uzročno-posljedične veze kad je riječ o povijesnim promjenama. Razlikovanje djelatnog i finalnog uzroka omogućilo nam je da povežemo teoriju biološke evolucije i teoriju društvene evolucije a da ih ne poistovjetimo,

kao što je to učinio Fukuyama. Pitanje kauzaliteta, koje su postavili recenzenti knjige *Violence and Social Orders*,⁸ dobio je ontološku dimenziju koja omogućuje razumijevanje povratne uzročnosti između političke (institucionalne) i ekonomske sfere. NWW svoju su knji-

gu predstavili kao konceptualni okvir za daljnje istraživanje. Naš je prilog pokušaj identificiranja karike koja nedostaje, dakle uzroka institucionalnih promjena, putem primjene mehanizama identificiranih u teoriji evolucije na procese razvitka institucija.

REFERENCE

- Acemoglu, Daron, Robinson, James A. (2006) *Economic origins of dictatorship and democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Bates, Robert (2010) A Review of Douglass C. North, John Joseph Wallis, and Barry R. Weingast's "Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History". *Journal of Economic Literature* 48 (3), September: 752-756.
- Beinhocker, Eric D. (2011) Evolution as computation: integrating self-organization with generalised Darwinism. *Journal of Institutional Economics* 7 (3), Special Issue: 393-423.
- Cameron, Rich (2003) The Ontology of Aristotle's Final Cause. *Apeiron* 35 (2): 153-179.
- Chang, Ha-Joon (2011) Institutions and economic development: theory, policy and history. *Journal of Institutional Economics* 7 (4), doi: 10.1017/S1744137410000378.
- Demsetz, Harold (1967) Toward a Theory of Property Rights. *American Economic Review* 57 (2): 347-359.
- Dunbar, Robin M. I. (2011) Constraints on the evolution of social institutions and their implications for information flow. *Journal of Institutional Economics* 7 (3): 345-371.
- Dunbar, Robin (2006) *Grooming, gossip and the evolution of language*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Franičević, Vojmir (2003) Douglass C. North – Od nove ekonomske povijesti do novog institucionalizma, pogovor u: North, D. C. (2003), *Institucije, institucionalna promjena i ekonomska uspješnost*, Zagreb: Masmedia, str. 205-246.
- Fukuyama, Francis (1994) *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Fukuyama, Francis (2011) *The Origins of Political Order (From Prehuman Times to the French Revolution)*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Gauri, Varun, Woolcock Michael, Desai Deval (2011) Intersubjective Meaning and Collective Action in 'Fragile' Societies. World Bank Policy Research Working Paper br. 5707.

⁸ Northova, Weingastova i Walisova klasifikacija zemalja na one u kojima je pristup resursima limitiran i one u kojima je otvoren našao je mjesto u *World Development Report* Svjetske banke za 2011. godinu.

- Kantorowicz, Ernst (1997, 1957) *The King's Two Bodies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Margo, Robert, A. (2010) (a review of) "Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History", EH.net Home (Economic History Association Net). Dostupno na: <http://eh.net/bookreviews/newsletters?page=13>
- Merrill, Thomas W. (2002) Introduction: The Demsetz Thesis and the Evolution of Property Rights. *Journal of Legal Studies* 31 (2): 331-338.
- North, D. C. (2003) *Institucije, institucionalna promjena i ekonomska uspješnost*. Zagreb: Masmedia.
- Pagano, Ugo (2011) Interlocking complementarities and institutional change, *Journal of Institutional Economics* 7 (3), Special Issue: 373-392.
- Stoelhorst, J. W. (2008) Darwinian Foundation for Evolutionary Economics. *Journal of Economic Issues* 42 (2): 415-423.